

1.

Беларускі эміграцыйны асяродак у Санкт-Пецярбурзе

1. 1. Выдавецкая суполка „Загляне сонцэ і ў нашэ ваконцэ”¹

Пераглядаючы беларускія гістарычныя манаграфіі, падручнікі, энцыклапедыі й слоўнікі з савецкіх часоў, нідзе не знаходзім спробы беларускіх аўтараў акрэсьліць, а тым болей паглыблена інтэрпрэтаваць такое паняццё, як беларуская эміграцыйная пісьмовасць. Зьдзіўляе гэтак тым болей, што гэтая зьява ня штучная, але жывая й актыўная на працягу амаль ста апошніх гадоў.

Як быццам праграмнае замоўчваньне й абмінаньне істотнай гістарычнай зьявы прымушае нас шукаць прынамсі ляканічнай характарыстыкі тэрмінаў: беларуская эміграцыйная пісьмовасць альбо беларускія эміграцыйныя творцы.

Зразумела, што не прэтэндуючы да поўнага ды беспамылковага вырашэньня гэтага пытаньня, паспрабуем запрапанаваць наступнае акрэсьленьне тэрміну **эміграцыйныя творцы**: носьбіты беларускай эміграцыйнай пісьмовасці – гэта публіцысты, дасьледчыкі альбо пісьменьнікі, якія дабравольна ці пад прымусам пакінулі айчынны этнічна-нацыянальны абшар і родны народ, перанесліся на чужую этнічна-нацыянальную тэрыторыю, пасяліліся сярод чужога народу, але не перасталі пісаць у роднай мове й пачалі ствараць выдаваць на чужыне, стараючыся апублікаванае распаўсюджаць сярод вьхадцаў зь Беларусі альбо перасылаць свае выдадзеныя творы на Радзіму.

Зьходзячы з такой формулы, можам сьцьвердзіць, што паўнакроўная беларуская эміграцыйная пісьмовасць у XX стагодзьдзі ўзьнікла перадусім у такіх асяродках, як: Пецярбург, Каўнас, Чэская Прага, Парыж, Бэрлін, а пасьяя Другой Сусьветнай вайны – у заходняй Нямецчыне, Францыі, Вялікабрытаніі, Злучаных Штатах Амэрыкі, Канадзе, Аўстраліі і ў некалькіх іншых краінах сьвету.

Вялікае прыярытэтнае значэньне ў пачатковым разьвіцьці беларускай эміграцыйнай пісьмовасці адыграў, несумненна, беларускі Пецярбурскі асяродак, які ўзьнік на пачатку XX ст. Некаторыя

беларускія даследчыкі, разглядаючы гэтае пытанне, дзейнасьць беларускага Пецярбурскага эміграцыйнага асяродка тракуюць як свайго роду адгасоўсе ці параст ак дзейнасьці „Нашай Нівы”. Погляд такі не вытрымоўвае аднак крытыкі з тае простае прычыны, што беларуская пецярбурская выдавецкая суполка „Загляне сонцэ і ў нашэ ваконцэ” ўзьнікла амаль паўгоду раней, чым „Наша Ніва”. У такіх абставінах зьяўляецца неабгрунтаванай спроба даказаць, што беларускі Пецярбурскі асяродак узьнік пад уплывам віленскай „Нашай Нівы”. Выклікае крытычныя заўвагі таксама тое, што ўсе даследчыкі пецярбурскай суполкі называюць яе сёньня „Загляне сонца і ў наша ваконца”, тады, калі ў сапраўднасьці гэтая суполка называлася „Загляне сонцэ і ў нашэ ваконцэ”.

Пры нагодзе варта прыгадаць, што галоўнымі ініцыятарамі й стваральнікамі беларускай выдавецкай суполкі ў Пецярбурзе былі: Вацлаў Іваноўскі, Браніслаў Эпімах-Шыпіла і крыху ў пазьнейшым часе моцна ўключыліся ў яе дзейнасьць браты Іван і Антон Луцкевічы ды Браніслаў Тарашкевіч, а таксама Цішка Гартны і Эдвард Будзька. Варта адзначыць, што пецярбурская суполка адыграла агромністую ролю ў падрыхтоўцы й друку першых беларускіх школьных падручнікаў. І так, у ліпені 1906 году суполка выдала першы падручнік *Лямантар* або *Першая навука чытанья* Каруся Каганца. У тым жа годзе суполка выпусціла ў сьвет *Першае чытанье для дзетак беларусаў* Элізы Пашкевіч-Цёткі і тры гады пазьней *Другое чытанье для дзяцей беларусаў* аўтарства Якуба Коласа. Апрача гэтага, пецярбурская суполка выдала цэлы шэраг літаратурных твораў Вінцука Дуніна-Марцінкевіча, Францішка Багушэвіча, Каруся Каганца, Янкі Купалы і іншых. Агулам суполка выдала амаль 40 кніг накладам каля 100 тысяч экзэмпляраў. Большасьць гэтай выдавецкай прадукцыі была накіравана ў Беларусь, хаця выдаўцы стараліся таксама пашыраць яе ў шэрагах беларускай эміграцыі, якая знаходзілася ў розных рэгіёнах Расейскай Імперыі. Гаворачы пра выдавецкую дзейнасьць суполкі „Загляне сонцэ і ў нашэ ваконцэ”, нельга не сказаць і аб тым, што ў гадох 1912-1913 выдала яна 3 кніжкі альманаха „Маладая Беларусь”.

Для таго, каб зразумець галоўныя мэты ды ідэалёгію пецярбурскай суполкі, варта прывесць фрагмэнт уступу да імя „Маладой Беларусі”, які выйшаў у 1912 годзе.

„Маладая Беларусь» будзе выходзіць кнігамі ў 160 старонак, кніжкі будуць выходзіць адна за адной, як толькі набярэцца матэрыял.

Ідучы да сваёй мэты «Маладая Беларусь» будзе мець:

1) Addзэл грамадзянскі, дзе будзем разьбіраць неадложныя для беларускага грамадзянства справы;

2) Addзэл навучны з асаблівай увагай на навучнае пазнаньне Беларусі;

3) Addзэл прыгожага пісьменства і штукі.

Хаця ўсім была ясна даўно патрэба падобнага выдавецтва – першы сшытак (томік) пшчаем у сьвет не без трыюгі. А крыніца гэтае трыюгі вечна тая самая: калі толькі німа сіл выдаваць якой-небудзь беларускай кнігі дваякімі літэрамі зразу – гэта значыць друкаваць тую самую кнігу два разы – заўсёды з’яўляецца страх, што гэту кнігу прачытае толькі часць беларусаў.

Ці доўга вісецьме над намі двойчы-літэрнае пракляцьце – ніхто ня ведае цяпер. Адно толькі добра ведаем, у вадно крэпка верьм: сьведо-маму беларусу ўсе літэры роўны – для яго важна не форма – а сама істота, не чым напісана, а што напісана. Аднак пры цяперашнім стане беларускага руху, болі сьвядомых беларусаў мы можэм палічыць сьотнямі, а ўсіх беларусаў да дзевяці мільёнаў і мы ніколі не можэм забыцца, што гэтыя дзевяць (без некалькі соцэн мільёнаў) – гэта цяпер матэрыял, з каторага ешчэ будуць сьведомьё беларусы. І вось уся найбліжшая мэта – патрапіць першы раз да сэрца несьведомага беларуса, каб умацаваўшы ў ім сьведомьё адносін да нашай справы мець у ім беларуса – грамадзінінаⁱⁱⁱ.

Шырэйшая праграма ўсёй беларускай пецярбурскай суполкі была вылажана ў тым жа сшытку „Маладой Беларусі” Антонам Навіной у пагтыблэным аналітычным артыкуле пад назовам *На дарозі да новаго жыцьця*.

Гаворачы аб беларускай эміграцыйнай пісьмовасьці ў Пецярбурзе, нельга не прыгадаць аб такіх беларускіх газэтах, як „Сьветац”^{iv} і „Дзянніца”^v ды аб іх ініцыятарах і выдаўцах Эдварду Будзьку і Цішку Гартным, а таксама аб Беларускам Студэнцкім Гуртку пры Пецярбурскім Універсытэцеⁱ.

ⁱ Беларуская эміграцыйная суполка „Загляне сонцэ і ў нашэ ваконцэ” была, не сумненна, найвыдатнейшай беларускай эміграцыйнай грамадзка-нацыянальнай структурай, якая ўзьнікла па-за этнічнымі межамі Беларуд на пачатку XX стагодзьдзя.

Юрыдычна суполка была зарэгістравана 5 (18) мая 1906 году. Яе галоўнымі ініцыятарамі й арганізатарамі былі: В. Іваноўскі, Ю. Іваноўскі, Б. Эпімах-Шыпіла, В. Валейка, У. Кіпашэўскі, К. Кастравіцкі, У. Сталыгва і каля 40 іншых энтузіястаў беларускага адраджэння. Галоўнай мэтай дзейнасці гэтай арганізацыі было выдаванне друкам беларускіх кніг.

Суполка заключыла гаразumenьне з гольскай пецяярбургскай друкарняй К. Л. Пянткоўскага.

Рыхтаваная суполкай кніжка друкавалася кірыліцай альбо лацінкай, а некаторыя з іх паралельна двума шрыфтамі.

Частка тыражу выдаваных кніжак разводзілася сярод беларусаў – жыльцоў Пецяярбурга, Масквы альбо іншых расейскіх гарадоў. Большасць накладу накіроўвалася ў Беларусь.

Галоўнай мэтай выдавецкай дзейнасці суполкі было пашырэнне асветы сярод беларусаў – эмігрантаў і беларусаў – жыхароў Беларусі. Было гэта істотным і важным з тае прычыны, што да 1915 году на Беларусі не існавала нацыянальнага школьніцтва. Ад некалькіх вякоў адукацыя на ўсёй беларускай тэрыторыі праводзілася на польскай альбо на расейскай мовах. Парадоксам было тое, што на арганізацыю беларускага школьніцтва ў Беларусі далі дазвол нямецкія акупанты, якія ў 1915 годзе занялі амаль усю беларускую тэрыторыю.

На пачатку XX стагоддзя яшчэ не было на Беларусі беларускамоўных падручнікаў, пачынаючы ад першых клясаў пачатковых школ, а канчаючы сярэднімі школамі й вышэйшымі ўстановамі. Дарэчы, і сёння ў незалежнай дзяржаве Рэспубліка Беларусь не выдаюцца беларускамоўныя падручнікі па якіх-колькіх прадметах, якія выкладаюцца ў вышэйшых установах. Выключэннем зьяўляюцца падручнікі па беларускай мове й літаратуры для пачатковых і сярэдніх школ, а таксама грызвачаныя для студэнтаў беларускай філіялі ў дзяржаўных універсітэтах краіны.

Стваральнікі й дзеячы суполкі „Загляне сонцэ і ў нашэ ваконцэ”, гранучы папоўніць страшэнны прабел у нацыянальнай адукацыі, пачалі сваю выдавецкую справу ад друку наступных падручнікаў: *Беларускі лемантар або Першая навука чытанья* – 1906 г., Э. Цётка, *Першае чытаньне для дзетак беларусаў* – 1906 г., Я. Колас, *Друсе чытаньне для дзяцей беларусаў* – 1909 г.

У 1908 годзе суполка заініцыявала выданне цыклаў літаратурных твораў. У гэтым цыкле выйшлі ў свет наступныя кнігі: Я. Купала, *Жалейка* – 1908 г., Ф. Багушэвіч, *Дудка буларуская* – 1908 г., *Смык беларускі* – 1908 г., В. Дунін-Марцінкевіч, *Пан Тадэвуш* – 1908 г., *Галон* – 1908 г., *Вечарніцы* – 1909 г. Кніга з прадмоваю В. Іваноўскага *В. Дунін-Марцінкевіч і яго жыццё. Шчыроўскія дажнікі і Купала* – 1910 г.

У гадох 1910-1913 суполка, кіруючыся рэпартажнымі патрэбамі беларускіх драматычных гуртоў, выдала такія сцэнічныя творы, як: К. Каганец, *Модны шляхцюк*, А. Чэхаў, *Святаньне*, М. Крапіўніцкі, *Пашьпіся ў дурні і Па рэвізіі*; Э. Ажэшка, *Узімовы вечар*, Хам; Я. Купала, *Паўлінка*.

У гадох 1912-1913 суполка прыступіла да новага тыпу выдання. Быў гэта альманах „Малаяя Беларусь”, у якім – апрача літаратурных твораў – друкавалася

таксама тэарэтычныя дасьледаванні. У гэтым трохтомным цыкле былі надрукаваны, між іншым, многія творы такіх пісьменьнікаў, як: Янка Купала, Якуб Колас, Канстанцыя Буйла, а таксама знакаміты тэарэтычны артыкул Антона Навіны (А. Луцкевіча) пад загалоўкам *На дарозі да новаго жыцця*.

Параўнаўча плённем у выдавецкай справе аказаўся 1913 год, калі суполка выдала наступныя творы: Янка Купала, *Шляхам жыцця*, *Сон на кургане*; А. Чэхаў, *Мядзведзь*. Апошні выдавецкі акорд суполкі прыгаў на 1914 год, калі выйшаў у свет няпоўны зборнік Ф. Багушэвіча *Дудка беларуская*.

Выбух Першай Сусветнай вайны канчаткова спыніў існаваньне й дзейнасць суполкі „Загляне сонцэ і ў нашэ ваконцэ”.

За сем гадоў свайго існаваньня суполка выпусціла ў свет 38 кніг агульным накладам звыш 100 тысяч асобнікаў. Суполка выдала таксама гаштоўкі зь беларускімі краямі й партрэтамі беларускіх пісьменьнікаў.

Калі ўзяць пад увагу, што выдавецкая суполка не карысталася якімі-колькі датацыямі й фінансавай дапамогай з боку дзяржавы, і што ўтрымлівалася выключна з ахвяраваньняў галоўным чынам саміх ініцыятараў і арганізатараў, а таксама рэдкіх сымгатаў беларускай справы, дык мусім сказаць, што яе дасягненьні й выдавецкі плён мелі характар беларускага нацыянальнага подзьвігу, які можна параўнаць і з тым, што выдалі падзьвігам Францішка Скарыны.

Варта адзначыць і тое, што прыклад і выдавецкі чын „Загляне сонцэ і ў нашэ ваконцэ” паўтываў на ўзнікненьне й некалькігадовую дзейнасць такіх беларускіх пецяярбургскіх газет, як: „Сьвета” 1916-1918 і „Дзяніца” 1918-1919.

Ня можа быць сумненьня і ў тым, што знакамітыя беларускія эміграцыйныя выдаўцы ў Каўнасе: Вацлаў Ластоўскі й Кляўдыюш Дуж-Душэўскі, а таксама Васіль Захарка й Тамаш Грыб у Чэскай Празе чэргалі свае выдавецкія інспірацыі з досьведу й дасягненьняў сяброў выдавецкай суполкі „Загляне сонцэ і ў нашэ ваконцэ”.

Выдатны беларускі эміграцыйны дзеяч Браніслаў Эпімах-Шыпіла выводзіўся з шляхецкага беларускага каталіцкага асяроддзя. Нарадзіўся ён 4 верасня 1859 году ў фальварку Будзькаўка Полацкага гавету на Віцебшчыне. Увайшоў ён у гісторыю беларускай культуры як выдатны фальклярыст, гісторык, мовазнавец, літаратуравед, выдавец, сардэчны апажун літаратурнай моладзі.

Браніслаў Эпімах-Шыпіла закончыў Рыскую Гімназію, а гасья філіязофска-гістарычны факультэт Пецяярбургскага Унівэрсытэту, у якім абараніў кандыдацкую дысэртацыю. Працаваў ён у бібліятэцы гэтага ўнівэрсытэту й адначасна выкладаў латынь і працкую мовы ў некалькіх вышэйшых пецяярбургскіх установах. Браніслаў Эпімах-Шыпіла прымаў актыўны ўдзел у пакліканні да жыцця й дзейнасці Круга Беларускай Народнай Культуры і Прасьветы ў гадох 1902-1904. Арганізацыя гэтая існавала ў Пецяярбурзе й гуртавала студэнтаў-беларусаў з розных вышэйшых устаноў расейскай сталіцы.

Істотную ролю ў дзейнасці гэтай структуры адыгрывалі таксама браты А. і І. Луцкевічы, В. Іваноўскі і К. Кастравіцкі (Карусь Каганец). Круг Беларускай Народнай Культуры і Прасьветы выдаў зборнік вершаў Я. Лучыны *Вязанка* – 1903 г., а таксама *Калядную пісанку* – 1904 г. і *Велікодную пісанку* – 1904 г. Аб

шырокім і высакародным дыяпазоне Круга Беларускай Народнай Культурны і Прасветы сведчыць і тое, што сябры гэтай арганізацыі паспрабавалі выдаваць нелегальную беларускую газету „Свабода”. Браністаў Эпімах-Шыпіла прыняў негасрэдна арганізацыйны і фінансавы ўдзел у Крузе Беларускай Народнай Культурны і Прасветы, зьядноўваючы да яе прыхільнікаў і энтузіястаў сярод вышэйшых устаноў Пецярбурга. Гэты выдатны беларускі вучоны негасрэдна ўдзельнічаў у падрыхтоўцы матэрыялаў і дакументаў для беларускай дэлегацыі, якая ў 1916 годзе накіравалася ў Лязану на канфэрэнцыю народаў Расеі, дзе дамагалася свабоды і дзяржаўнай незалежнасці для Беларусі.

Пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі Браністаў Эпімах-Шыпіла паверыў у шчырасць большавіцкіх дэкларацыяў адносна свабоднага выбару беларусамі сваёй будучыні. Вучоны быў перакананы, што абвешчаныя БССР і гэтак званая беларусізацыя маюць шчыры характар і што давядуць да поўнага адраджэння Беларусі, як у дзяржаўным, гэтак жа ў культурным і моўным аспектах.

Кіруючыся такой верай, пакінуў Пецярбург і пераехаў у Менск, дзе актыўна ўключыўся ў дзейнасць Інстытуту Беларускай Культурны, які быў гаярэдыкам Беларускай Акадэміі Навук. Будучы правадзейным членам Інстытуту Беларускай Культурны, разьвіваў актыўна дзейнасць у шматлікіх галінах беларусазнаўства.

Ужо першая хваля сталінскага тэрору агарнула, між іншым, і Браніслава Эпімах-Шыпіла, які ў палове 1930-х гадоў быў арыштаваны. Праўда, пасля 2 месяцаў зняволення выйшаў на свабоду з забаронай жыць і дзейнічаць у Менску. З гэтай прычыны выдатны беларус быў прымушаны вярнуцца ў Ленінград, дзе й памёр 6 чэрвеня 1934 году.

Кароткае турэмнае зняволенне й страшэнны разгул сталінскага тэрору, які разьліўся высокай хваляй па Беларусі й па ўсяму Савецкаму Саюзу, вылучылі Браніслава Эпімах-Шыпіла з наіўнай веры ў тое, што большавкі прагнуць шчыра адстаяць ідэю дзяржаўнай незалежнасці й суверэнасці Беларусі, і што хочучь запэўніць беларускай мове дзяржаўны ранг.

Падчас знаходжання на пасадзе старшыні Каміі Інстытуту Беларускай Культурны, якая рыхтавала *Слоўнік жывой беларускай мовы*, Браністаў Эпімах-Шыпіла праявіў максымум працавітасці, ахвярнасці й прынцыповасці. Зрэшты, апрача мовазнаўства, актыўна працаваў у галіне этнаграфіі, фальклёру, гісторыі ды іншых праяваў беларускай культурны.

Імпануючымі былі рэзультаты яго дзейнасці ў галіне беларускага літаратуразнаўства. Даследчык падрыхтаваў да друку *Беларускую Хрэстаматыю* (1889-1931), у якую ўвайшлі творы Ф. Тапчускага, Я. Лучыны, А. Паўловіча, У. Сыракомлі-Кандратовіча, Э. Пашкевіч (Цёткі) і шматлікіх іншых невядомых і вядомых беларускіх пісьменнікаў.

Шукаючы нястомна праяваў гістарычнага й сучаснага беларускага пісьменства, Браністаў Эпімах-Шыпіла навязваў кантакты, уваходзіў у знаёмства з такімі творцамі й знаўцамі беларускай літаратуры, як: Ф. Багушэвіч, М. Доўнар-Запольскі, Э. Карскі, Э. Пашкевіч (Цётка), Я. Колас, М. Багдановіч, Ц. Гартны, Э. Будзька.

Бадай што найбольш кранальныя стасункі зьвязвалі Браніслава Эпімах-Шыпіла з Янкам Купалам. Паэт на працягу некалькіх гадоў жыў на кватэры вучонага, атрымліваў ад яго бацькоўскую дапамогу ў арганізацыйных, выдавецкіх і фінансавых справах. І нават тады, калі вядучы беларускі творца пакінуў Пецярбург, пераехаў і пастыўся ў Вільні, дзе стаў галоўным рэдактарам „Нашай Нівы”, у цяжкія хвіліны свайго жыцця зьвяртаўся да Браніслава Эпімах-Шыпілы за дапамогай і заўсёды яе атрымліваў. Пецярбургскі вучоны прымаў дзейсны і эфэктыўны ўдзел у падрыхтоўцы да друку й выданні першага паэтычнага зборніка Янкі Купалы *Жалейка*. Стрыяў таксама гаспадару Янкі Купалы на вышэйшых курсах Чарняева ў Пецярбурзе. Янка Купала адносіўся да Браніслава Эпімах-Шыпілы з глыбокай павагай і ўдзячнасцю. Пачуцці гэтыя праявіліся ў лістах паэта да вучонага, а таксама ў вершах, прысьвечаных гэтаму сардэчнаму другу й апекуну. Аб трываласці дружбы паміж Янкам Купалам і Браніславам Эпімах-Шыпілам сведчыць і тое, што нават у гады сталінскага тэрору, калі над газетамі і над вучоным вісеўкатаўскім тагэр, Янка Купала наведваў у Ленінградзе сардэчнага патрона за годда яго сьмерці.

Браністаў Эпімах-Шыпіла – адна з найвыдатнейшых постацяў беларускага нацыянальнага адраджэння. Займае ён найбольш экставанае месца сярод тых беларускіх эмігрантаў, якія, жывучы на чужыне, ніколі ня здрадзілі Бацькаўшчыне й заўсёды паслядоўна служылі ідэі веры ў яе адраджэнне ды праз усё жыццё пранеслі высокае перакананне аб тым, што Беларусь у канцы канцоў перастане быць стужкай у чужынцаў і стане годным і гордым гаспадаром у суверэннай дзяржаве.

ⁱⁱⁱ Да чытачоў, у: „Маладая Беларусь”, сшытак I, Пецярбург 1912, с. IV-V.

^{iv} Рэдагаваная Эдвардам Будзькам беларуская газета „Сьветац” выдавалася лацінкай ў Пецярбурзе ад 1 (14) лістапада 1916 году да 31 студзеня 1917 году. Выйшла ў свет усяго 7 нумароў гэтага перыёдыка. „Сьветац” меў выразна каталіцка-рэлігійны характар і быў прызначаны для беларусаў каталіцкага веравызнання. Аўтары публікацыяў і асабліва галоўны рэдактар Эдвард Будзька прапанавалі ідэю адраджэння Беларусі на грунце каталіцка-рэлігійных ідэяў і прынцыпаў. Газэта экspanавала розныя праявы беларускага нацыянальнага жыцця ў Пецярбурзе, з асаблівай увагай адносілася да дзейнасці выдавецкай суполкі „Загляне сонцэ і ў нашае ваконцэ”.

^v Цішка Гартны, сапраўднае прозьвішча Зміцер Жыпуновіч, апянуўшыся ў Пецярбурзе й актыўна ўключыўшыся ў рэвалюцыйны, большавіцкі рух, рэдагаваў у гэтым горадзе дзьве беларускія газеты пад аднолькавымі назовамі „Дзяніца”. Першая „Дзяніца” выдавалася Цішкам Гартным ад 1 (14) лістапада 1916 году да 13 студзеня 1917 году. Публіцысты газеты адводзілі грыярэтэнае месца асьветніцка-культурным пытаньням. Інфармавалі сваіх чытачоў аб шматлікіх беларускіх ініцыятывах ня толькі ў Пецярбурзе, але і ў іншых гарадох Расеі. На старонках „Дзяніцы” гаяўляліся таксама літаратурныя творы Ц. Гартнага, А. Паўловіча, Ф. Шантыра ды іншых беларускіх паэтаў і празаікаў. Першая „Дзяніца” спыніла сваё існаванне пасля выхаду ў свет яе 7 нумара.

Другая „Дзяніца“ гэд рэдакцыяй таго ж Ц. Гартнага выходзіла ў першыя гады пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі ад 1 сакавіка 1918 году ў Пецяярбурэе да 24 лютага 1919 году ў Маскве як орган рэвалюцыйнага ўраду і вёсьнік Беларускай сэкцыі Расейскай Камуністычнай Партыі (бальшавікоў).

Публіцыстыка другой „Дзяніцы“ была больш складанай і разнароднай, чым яе папярэдніцы. З аднаго боку, „Дзяніца“ зьмяшчала матэрыялы з тыговай беларускай літаратурнай і культурнай праблематыкай, з другога боку, досыць шырока займалася палітычнымі падзеямі, якія мелі месца як у рэвалюцыйнай Расеі, так і ў акупаванай немцамі, а пасля й палякамі Беларусі. „Дзяніца“ рашуча падтрымлівала ідэю стварэньня Беларускай Сацыялістычнай Рэспублікі, арганічна спалучанай у адной дзяржаве з рэвалюцыйнай Расеяй. Пры гэтым досыць шырока асьвятляла палемікі, што вяліся паміж маскоўскім рэвалюцыйным цэнтрам, які падтрымліваў ідэю стварэньня БССР, і прадстаўнікамі заходняга фронту – В. Кнорынам і А. Мясніковым – заўзятымі ворагамі беларускай савецкай дзяржавы насяці. Паводле іх, Беларусь павінна была стаць арганічнай часткай рэвалюцыйнай Расеі.

Варта зазначыць, што „Дзяніца“ адводзіла экспанаванае месца для мастацкіх твораў і літаратурнаўчых артыкулаў такіх аўтараў, як: Ц. Гартны, Я. Колас, М. Гарэцкі, А. Гурло, Ф. Шаньтэр, Я. Нёманскі, Я. Дыпа, Я. Канчар і іншых.

Усяго выйшла ў сьвет 49 нумароў савецкай „Дзяніцы“, якая стойка змагалася за камуністычныя ідэалы, не грабачваючы, што давядуць яны да заўчаснай сьмерці тысячы ні ў чым невінаватых беларусаў, у тым ліку й галоўнага ідэоляга „Дзяніцы“ Ц. Гартнага.

¹⁶ Беларускі Студэнцкі Гурток – арганізацыя гэта была паклікана да жыцця беларускімі студэнтамі, якія вучыліся ў Санкт-Пецяярбургскім Унівэрсытэце.

Ідэя ўзьнікненьня Гуртка нарадзілася на пераломе 1905-1906 гадоў. Ажыццёва-ленне яе наступіла 30 сьнежня 1912 году. Вядучым арганізатарам Гуртка быў студэнт фізыка-матэматычнага факультэта Яўген Хлябцэвіч. У дзейнасьць Гуртка актыўна ўключыўся таксама студэнт гісторыка-філязофскага факультэта Браніслаў Тарашкевіч, пазьнейшы арганізатар славутай Сялянска-Работніцкай Грамады.

Афіцыйным кіраўніком Гуртка быў дацэнт А. Розэнфельд. Дзейнасьць і ідэі Гуртка падтрымлівалі такія выдатныя вучоныя, як: А. Бодуэн дэ Куртэнэ, А. Пагодзін, Е. Раманаў, А. Шахматаў, Я. Карскі ды іншыя.

Беларускі Студэнцкі Гурток актыўна супрацоўнічаў з суполкай „Затяне сонцэ і ў нашэ ваконцэ“ і прымаў удзел у выданні альманаха „Маладая Беларусь“.

Галоўнай праграмай мэтай Гуртка было вывучэньне гісторыі Беларусі, фальклёру й этнаграфіі Беларусі, культуры й мастацтва Беларусі, беларускай мовы й літаратуры.

Члены Гуртка апрацавалі й прачыталі на публічных сходках шэраг беларусазнаўчых дакладаў; падрыхтавалі й выдалі газету „Раніца“ – 1914 год і намерыліся выдаваць газету „Сябра“. Беларускі Студэнцкі Гурток арганізацыйна й фінансавана моцна падтрымліваў дацэнт Пецяярбургскага Унівэрсытэту Браніслаў Эпімах-Шыпіла.

1. 2.

Антон Луцкевіч – барацьбіт за сувэрэнную й дэмакратычную Беларусь

Антон Луцкевіч паходзіў з шляхецкай каталіцкай сям’і. Нарадзіўся ён 17 (29) студзеня 1884 году ў мясцовасьці Шаўлі Ковенскай губэрні. У 1902 годзе скончыў Мінскую Гімназію. Пасьля вучыўся на фізычна-матэматычным факультэце Пецяярбургскага Унівэрсытэту, у канцы на юрыдычным факультэце Тартурскага Унівэрсытэту.

Ужо на пачатку XX стагодзьдзя моцна звязваўся зь беларускім нацыянальным рухам. У 1903 годзе прыняў актыўны ўдзел у пакліканьні да жыцця Беларускай Рэвалюцыйнай Грамады, якая некалькі гадоў пазьней зьмяніла свой назву на Беларускаю Сацыялістычную Грамаду. Знаходзячыся ў Пецяярбурэе, актыўна дзейнічаў спачатку ў Крузе Беларускай Моладзі, а пасля ў выдавецкай суполцы „Загляне сонцэ і ў нашэ ваконцэ“. У першым нумары выдадзенага суполкай альманаху „Маладая Беларусь“ апублікаваў выдатны нацыянальна-праграмы артыкул пад загалоўкам *На дарозі да новага жыцця*.

Апынуўшыся ў Вільні, прыняў дзейсны ўдзел у пакліканьні да жыцця першых масавых газэт: „Наша Доля“ (1906) і „Наша Ніва“ (1906-1915). Антон Луцкевіч быў членам рэдакцыйных калегіяў гэтых двух трыднёвікаў і напэўна меў вырашальны голас у праграмыных справах.

Якуб Колас, успамінаючы сваю працу ў „Нашай Ніве“, напісаў, што „Луцкевіч быў душою нашаніўскага нацыянальнага адраджэньня“. Калі ўзьнікла ў Вільні Беларускае Выдавецкае Таварыства, Антон Луцкевіч актыўна зь ім супрацоўнічаў і падтрымліваў яго як арганізацыйна, так і праграмына ды фінансавана.

Пачынаючы ад 1911 году, Антон Луцкевіч быў суўладальнікам віленскай бібліятэкі „Веды“ Б. Даніловіча, а ў 1914 годзе стаў яе пούным уладальнікам.

У час нямецкай акупацыі Беларусі, што сталася фактам у 1915 годзе, Антон Луцкевіч прычыніўся да ўзьнікненьня Беларускага Тава-

рыства Дапамогі Пацярпелым ад Вайны. Арганізацыя гэтая асаблівы клопат праяўляла пра матэрыяльнае быццё аваньне ўдоваў і сірат, якія ў выніку вайны былі пазбаўлены элемэнтарных сродкаў да жыцця. Ангон Луцкевіч моцна цікавіўся лёсам беларускіх школаў, якія ўзьніклі на Беларусі ў часе першай нямецкай акупацыі. Будучы выдатным асьветнікам, займаўся ён будынкамі, прывучанымі пад школы, падручнікамі, дыдактычнымі дапаможнікамі й перадасім падрыхтэўкай беларускіх настаўнікаў, якіх па ўсёй краіне было крайне мала.

У 1915 годзе Ангон Луцкевіч – разам з братамі Іванам і Элізай Пашкевіч (Цёткай) – паклікаў да жыцця Беларускаю Сацыял-Дэмакратычную Работніцкую Групу. У тым самым часе заініцыяваў ідэю арганізацыі Канфэдэрацыі Вялікага Княства Літоўскага, якая – у разуменьні аўтара – мела быць свайго роду Злучанымі Штатамі, якія агарнулі б усе народы, што насяляюць тэрыторыі, распаложаныя паміж Балтыцкім і Чорным марамі.

Пасьля Лютаўскай рэвалюцыі Ангон Луцкевіч прапагаваў ідэю пакліканьня да жыцця Віленскай Беларускай Рады, якая выступіла з ідэяй стварэньня Беларуска-Літоўскай Дзяржавы. Пасьля выбараў яго на старшыню Віленскай Беларускай Рады шчыра вітаў узьнікненьне Рады Беларускай Рэспублікі. Увайшоўшы ў яе склад, стаўся гарачым прапагандыстам канцэпцыі абвешчэньня дзяржаўнай незалежнасьці Беларусі. Пасьля расколу Беларуска-Літоўскай Грамады прычыніўся да узьнікненьня Беларуска-Сацыял-Дэмакратычнай Партыі, у хуткім часе быў абраны старшынём сакратарыяту й міністрам замежных справаў ва Ўрадзе Беларускай Народнай Рэспублікі. У кастрычніку 1918 году быў пакліканы на пасаду старшыні Рады Народных Міністраў і міністра замежных справаў БНР. На чале дэлегацыі БНР нанёс афіцыйны візыт на Украіну і правёў размовы з гетманам П. П. Скарапацкім.

У сувязі з выключнымі камплікацыямі й цяжкасьцямі А. Луцкевіч у канцы 1918 году разам з Радаў і Ўрадам БНР пераехаў у Вільню й адтуль у Горадню.

У сувязі з тым, што як з савецкага, гэтак і з польскага боку рабіліся рэпрэсійныя крокі ў адносінах да БНР і Беларусі, А. Луцкевіч на пачатку 1919 году скіраваў ногу пратэсту супраць Польшчы, якая далучыла да польскай дзяржавы Беластокі, Бельскі й Аўгустоўскі павяты. Гэтая нота не прынесла ніякага практычнага выніку. Польшча

Піпсудскага, атрымаўшы ў 1920 годзе бліскучую перамогу над Чырвонай Арміяй пад Варшавай, уключыла ў свае межы ня толькі Беласточчыну, але і ўсю Заходнюю Беларусь, на якую складалася Гарадзеншчына, Наваградчына, заходняя Меншчына, Піншчына й Берасьцейшчына.

Вяртаючыся да 1920 году варта адзначыць, што ў канцы сакавіка А. Луцкевіч з часткай ураду БНР выехаў у Бэрлін, дзе зрабіў захады дзеля таго, каб беларуская дэлегацыя магла прыняць удзел у Парыскай мірнай канфэрэнцыі, прадстаўляючы на ёй інтарэсы незалежнай Беларусі, рэпрэзэнтаванай урадам БНР. Дзеля гэтай канфэрэнцыі Луцкевіч падрыхтаваў і ўручыў старшыні Парыскай канфэрэнцыі мэмарандум, у якім вылажыў гістарычныя крыўды беларускага народу ды пастуляты й намеры БНР у галіне адраджэньня беларускай дзяржавы.

Знаходзячыся ў Парыжы, прыняў запрашэньне прэзыдэнта адраджанай Польшчы Ігнаці Падарэўскага нанесці візыт у Варшаву. Паверыўшы ў шчырыя інтэнцыі Падарэўскага, Луцкевіч прыехаў у Варшаву й правёў шэраг размоваў з прадстаўнікамі польскага ўраду й начальнікамі польскай дзяржавы Піпсудскім. Візыт гэты меў драматычны фінал. На пачатку верасьня 1919 году Луцкевіч быў арыштаваны польскімі ўладамі ды толькі 1 сьнежня 1919 году выпушчаны на свабоду й змог вярнуцца ў Менск. Яго памылковая вера ў магчымасьць пагадненьня з Польшчай Піпсудскага была адной з прычын расколу Рады і Ўраду БНР. Зьнехвачаны ўнутранымі канфліктамі й непаразуменьнямі ў вышэйшых органах Беларускай Народнай Рэспублікі, А. Луцкевіч пайшоў у адстаўку. Пакінуўшы Менск, пераехаў у Вільню, дзе аднавіў „Нашу Ніву” (выдаў 9 нумароў газэты). Апрача гэтага здолеў падрыхтаваць і выдаць 2 зборнікі: *Наша Ніва* і *Памяць Івана Луцкевіча*, якія былі формай ушанаваньня й падкрэсьленьня вялікай гістарычнай ролі як „Нашай Нівы”, гэтак і Івана Луцкевіча ў беларускім нацыянальным адраджэньні.

У палове 1920 году на працягу двух месяцаў балышавікі пратрымлівалі Луцкевіча ў астрозе. Пасьля далучэньня Вільні да Рэчы Паспалітай, Ангон Луцкевіч настойліва й пасьпядоўна прадаўжаў асьветніцкую, культурную й беларускую грамадзка-палітычную дзейнасьць. Працаваў ён у Віленскай Беларускай Гімназіі, а з 1921 году быў старшынём Беларускага Нацыянальнага Камітэту ў Вільні. У

палове 1921 году заснаваў Беларускаю Школьную Раду, якая ў пазьнейшым часе спалучылася з славутым Таварыствам Беларускай Школы. Прымаў актыўны ўдзел у пакліканьні да жыцьця Беларускага Навуковага Таварыства, даў ёю да адкрыцьця Беларускага Музея імя Івана Луцкевіча.

Адграў выдатную ролю ў падрыхтоўцы беларусаў да ўдзелу ў перадвыбарчай кампаніі ў польскі Сойм. Узначальваў Беларускі Цэнтральны Выбарчы Камітэт. Падрыхтаваў праграму дзейнасьці й характар структуры Беларускага Пасольскага Клубу.

Пасьля ўтварэньня ў 1925 годзе Беларускай Сялянска-Работніцкай Грамады, якая на працягу двух гадоў вырасла да больш чым 100 тысяч членаў і стала адной з найбольшых эўрапейскіх партыяў, А. Луцкевіч актыўна працаваў у яе органах.

Пасьля разгрому Беларускай Сялянска-Работніцкай Грамады польскімі ўладамі ў 1927 годзе А. Луцкевіч быў арыштаваны, абвінавачаны ў супрацоўніцтве з чужаземнымі разьведкамі й пастаўлены на пачатку 1928 году перад судом, які апраўдаў яго й загадаў выпусьціць з турмы. У гэтым жа годзе быў арыштаваны паўторна й паўторна апраўданы судом. У выніку глыбокіх унутраных канфліктаў і інтэрыгу быў выключаны з Таварыства Беларускай Школы.

Адной з апошніх праяваў палітычнай дзейнасьці А. Луцкевіча быў яго ўдзел у пакліканьні да жыцьця Цэнтральнага Саюзу Культурных і Гаспадарчых Арганізацый, называнага найчасцей Цэнтрсаюзам. Арганізацыя гэтая старалася выкараніць зь беларускага грамадзкага жыцьця праявы нянавісьці, заўзятасьці, інтэрыганцтва, узаемных абвінавачваньняў і даносаў, лічачы, што ўсё гэта шкодзіць беларусам і памагае іх ворагам. Пры гэтым Саюз лічыў, што прапагаваньне ідэяў рэвалюцыйнай барацьбы з сыстэмай і дзяржавай можа толькі пашкодзіць тым, хто гэтую ідэю прапагуе. Праграма Саюзу заклікала да памяркоўнасьці, легалізму й парламэнтарызму ў змаганьні за лепшы лёс беларускага народу.

Камуністычная Партыя Заходняй Беларусі такі падыход да справы трактавала як здрадніцтва й праяву сэвілізму да польскіх санацыйных уладаў. Другой прычынай узьяранасьці КПЗБ у адносінах да А. Луцкевіча быў яго артыкул пад загалоўкам *Цень Азэфа*, у якім аўтар заатакаваў дыктатарскія практыкі Язэпа Сталіна і Ўсесаюзнай Камуністычнай Партыі (бальшавікоў). Па сутнасьці, гэтая пранізана

праўдай, факталёгіяй і аўтэнтызмам публікацыя стаплася фундамэнт ам пазьнейшага трагічнага лёсу Антона Луцкевіча.

Незразумела, чаму польскія ўлады ў хуткім часе пасля друку гэтага антысталінскага й антыбальшавіцкага артыкула прымянілі ў адносінах да аўтара рэпрэсіі. Рэпрэсійнымі крокамі польскіх уладаў у адносінах да Луцкевіча трэба лічыць ліквідацыю кіраванага Луцкевічам Беларускага Выдавецкага Таварыства, а таксама званьне яго з працы ў Беларускай Гімназіі.

Аб парадакнасьці сытуацыі можам гаварыць і ў тым сэнсе, што некаторыя зь дзеячоў Цэнтрсаюзу заатакавалі А. Луцкевіча, прыпісваючы яму недарэчлівыя грахі й промахі. Прыкладам можа быць старшыня Цэнтрсаюзу Ф. Акінчыц, які, мабыць, забыўшыся аб адносінах да Луцкевіча камуністаў, прыпісваў яму марксістэйскую трактоўку рэчаіснасьці й палітыкі. Зь незразумелых прычын да напасьцяў на А. Луцкевіча далучылася таксама Беларуска-Хрысьціянская Дэмакратыя.

Глыбока зьнеахвачаны й расчараваны, А. Луцкевіч амаль поўнасьцю парваў з палітыкай і мабыць дайшоў да горкага вываду, што для беларусаў трэба зрабіць многае, але зь беларусамі ня зробіш нічога, бо яны сапраўдныя мастакі ў шкодніцтве ў справах уласнага нацыянальнага інтэресу.

У 1930-я гады А. Луцкевіч актыўна супрацоўнічаў з такімі газэтамі, як: польскі „Przegląd Wileński”, а таксама зь беларускай пэрыёдыкай: „Калосье”, „Гадавік Беларускага Навуковага Таварыства”. Пры гэтым актыўна дзейнічаў у Беларускім Навуком Таварыстве, ды ў Беларускім Музеі імя Івана Луцкевіча. Выступаў таксама часта публічна з дакладамі, лекцыямі й гутаркамі перад беларускімі й польскімі слухачамі.

Пасьля ўпадку Польшчы й далучэньня Вільні да СССР савецкія ўлады запрасілі А. Луцкевіча на сход беларускай інтэлігенцыі. Падчас гэтага сходу Луцкевіч заахвочваў усіх беларусаў актыўна ўключыцца ў новае палітычнае савецкае беларускае жыцьцё. Празь некалькі тыдняў А. Луцкевіч быў арыштаваны савецкімі органамі й тэрмінова дастаўлены ў Менск. Адпаведны орган НКУС паставіў яго перад судом, які прысудзіў Луцкевіча да 6-гадовага лягернага зьняволеньня. Згодна з афіцыйнай інфармацыяй, А. Луцкевіч памёр у казахстанскай ссыльцы ў 1946 годзе.

Такім чынам загінуў на 62 годзе жыцця адзін з найвыдатнейшых беларускіх дзеячоў, які павінен быць пастаўлены ў адным шэрагу з такімі знакамітымі беларускімі адраджэнцамі, як Вацлаў Ластоўскі, Браніслаў Тарашкевіч, Максім Гарэцкі, Адам Станкевіч – усе яны ахвяры крывавага сталінскага тэрору.

Ангон Луцкевіч пакінуў багатую беларусазнаўчую публіцыстычную і дасьледчыцкую спадчыну, якая зьяўляецца выдатным яго ўкладам у беларускае літаратуразнаўства, мовазнаўства, рэлігіязнаўства, фальклярыстыку, гісторыю, асвету, культуру і палітыку.

Характарызуючы жыццё Ангона Луцкевіча, нельга забываць аб яго выключным публіцыстычным і навуковым унівэрсалізме. Быў ён, несумненна, вядучым беларускім інтэлектуалам першай паловы XX стагодзьдзя. Ягонья публіцыстычныя і навуковыя працы былі напісаныя ня толькі на беларускай, але таксама на расейскай і польскай мовах. Антон Луцкевіч цесна супрацоўнічаў з многімі польскімі, расейскімі, украінскімі, чэскімі ды іншымі часопісамі. Зразумела, што галоўным чынам засяроджваў сваю ўвагу на беларускай пэрыёдыцы, бо лічыў, што перадусім беларускамоўныя артыкулы, дасьледаваньні і працы могуць пранікнуць найглыбей у беларускую ачарсьцьветую душу, ажывіць яе, актывізаваць ды інспіраваць у напрамку беларускага нацыянальнага адраджэньня.

Ангон Луцкевіч напісаў некалькі соцен публікацыяў, большасьць якіх прысьвяціў разбуджэньню нацыянальнай беларускай сьведомасьці, будаваньню рангу беларускай нацыянальнай мовы, усьведамленьню беларусам чалавечай годнасьці і годнасьці.

Ангон Луцкевіч правільна лічыў, што беларускае адраджэньне ня будзе поўным і паслядоўным так доўга, як доўга ня ўзьнікне беларуская нацыянальная дзяржаўнасьць, як доўга беларускамоўная асвета не агорне ўсіх куткоў краіны, як доўга ў беларускім грамадзкім жыцці ня ўзьнікнуць беларускія нацыянальныя партыі, як доўга беларускія рэлігійныя канфэсіі не ўвядуць у свае рэлігійныя рытуалы беларускай мовы, і як доўга беларусы ня здолеюць пераканаць далёкіх і блізкіх суседзяў аб тым, што яны ў стане ўзяць у свае рукі лёс беларускай сувэрэннай дзяржавы, здольнай супрацоўнічаць і жыць у згодзе з усімі дэмакратычнымі краінамі сьвету.

Ангон Луцкевіч быў выдатным архівістам і дакумэнталістам, патрапіў знайсьці, выкарыстаць і абнародаваць беларусазнаўчыя

матэрыялы, захаваныя ня толькі ў беларускіх архівах і бібліятэках, але таксама ў кніжніцах Лівны, Расеі, Украіны, Польшчы і многіх іншых дзяржаваў.

На інтэлектуальную спадчыну Ангона Луцкевіча складаецца некалькі соцен публікацыяў, пачынаючы ад кароткіх інфармацыяў і зьвестак, а канчаючы паглыбленымі навуковымі эсэ і кніжнымі дасьледаваньнямі тыпу: *Беларускія песьняры* або *Адбітае жыццё*, у якіх шырока і глыбока прадстаўлена ўласная арыгінальная інтэрпрэтацыя як жыцця і творчасці многіх беларускіх пісьменьнікаў, гэтак жа і сваіх уласных знаходак, роздумаў і канцэпцыяў, зьвязаных з гістарычным лёсам беларускага народу і з пэрспэктывамі яго нацыянальнага адраджэньня.

Вялікім праблемам і недахопам беларускай гістарыяграфіі зьяўляецца тое, што да сёньня беларускія выдавецтвы ня выпусьцілі ў сьвет поўнага збору яго публіцыстычнай і навукова-дасьледчыцкай спадчыны, якая магла б стацца вялікім інспірацыйным чыньнікам ажыццяўленьня ідэі беларускага нацыянальнага адраджэньня і аўтэнтчнай сувэрэннай беларускай дзяржаўнасьці, якая, на жаль, і сёньня амаль таксама далёкая, зманлівая і няпоўная, як і ў тэперыя часы, калі жыў, дзейнічаў, ды тварыў Вялікі Беларус – Антон Луцкевіч, ахвяра сталінскага тэрору і садызму.

1. 3.

Ідэя нацыянальнага адраджэння ў публікацыі Антон Луцкевіча *На дарозі да новага жыцця*

Артыкул аднаго зь вядучых дзеячоў пэрыяду „Нашай Нівы” Антона Луцкевіча (напісаны пад псеўданімам Антон Навіна) пад назовам *На дарозі да новага жыцця*⁶, зьмешчаны на старонках эміграцыйнага альманаха „Маладая Беларусь”, заняў аж 25 старонак друку і быў бадай што найбольш глыбокай тэарэтычнай публікацыяй, прысьвечанай беларускаму нацыянальнаму адраджэнню ў XIX і на пачатку XX стагодзьдзяў.

Антон Навіна распачаў свае разважаньні ад сьцьвярджэння, што жыццё гэта пастаяннае змаганьне, у якім сільнае й актыўнае перамагае, а слабое й пасьўнае гіне. Аўтар зьвярнуў увагу й на тое, што ў сьвеце расьлін, а таксама ў сьвеце некаторых зьвяроў разам з прыходам зімы выступае заміраньне, якое публіцыст называе часовым летаргам. Яно, паводле Антона Навіны, пазваляе адпачыць, ператрываць неспрыяльныя ўмовы з той мэтай, каб разам з надыходзячай вясной адрадзіцца й распачаць новую стадыю актыўнага існаваньня. Нешта падобнае выступае таксама ў жыцці людзей, якія ня маюць сілы для таго, каб перамагчы ў неспрыяльных умовах, і таму ў абліччы дамінацыі сільнейшых прыкідваюцца нежывымі ды пападаюць у стан летаргу, зь якога ізноў прачнуцца ды праявіць актыўную жыццяздольнасьць і віталізм.

Перамога над такім летаргічным станам стварае магчымасьць поўнага нацыянальнага адраджэння й актыўнага ўключэння ў сусьветныя цывілізацыйныя працэсы. Па словах публіцыста, беларусы якраз і зьяўляюцца такой нацыяй, якая папала ў неспрыяльных умовах у шматгадовую сьпячку з той мэтай, каб ізноў адрадзіцца ды стацца актыўным членам сям’і вольных і дэмакратычных народаў сьвету.

Аналізуючы гістарычную мінуўшчыну Беларусі, публіцыст адклікаецца да тых часоў, калі на грунце паасобных плямёнаў фармавалася беларуская нацыя, што ў канцы канцоў давяло ў пэрыяд Вялікага Княства Літоўскага да максымальнага разьвіцця беларускай культуры й беларускай мовы. Праявай такога стану рэчаў быў *Зборнік законаў Вялікага Княства Літоўскага й Літоўскі Статут*, а таксама іншыя шматлікія літаратурныя жанры, якія буйна разьвіваліся на старабеларускай мове ў XIV-XVI стст. Антон Навіна зьвяртае ўвагу й на тое, што такі стан рэчаў прычыніўся да нарастаньня атмасфэры варожасьці да беларускасьці з боку двух вялікіх суседзяў, якія стараліся максымальна падпарадкаваць сваім інтарэсам беларускую краіну й беларускую нацыю. На жаль, у гэтым працэсе ганебную ролю адыгралі й беларускія асьвечаныя станы, якія даволі лёгка адракаліся ад роднага й пераймалі чужое. Разглядаючы гэтае пытаньне, Антон Навіна напісаў:

„Калі беларусы пагублялі свае інтэлігентныя станы, «простаму» народу – сялянству, каторае адно толькі захавала ў чыстаце сваю нацыянальную душу беларускую, жылося дужа цяжка. Беларускае сялянства стала далёкім і чужым для інтэлігенцыі, каторая дзяржалася іншай, чым народ, веры, іншай мовы і складаючыся найбольш с шляхты стаяла ў політычным і соцыяльным значэньні так высока над паднявольным дэмосам, што таго дэмоса і не бачыла»⁷.

У далейшых сваіх разважаньнях Антон Навіна адзначае, што XIX ст. прынесла многа доказаў на тое, што нават сярод дэнацыяналізаванай беларускай шляхты й арыстакратыі нярэдка прабуджалася беларуская нацыянальная сьвядомасьць і што многія асобы з гэтых слаёў прынялі дзейсны ўдзел у працэсе беларускага нацыянальнага адраджэння. Аднак такія дзеянні не маглі давесці да поўнага рэнэсансу беларускага народу хця б з тае прычыны, што з аднаго боку, магутная польская арыстакратыя, а з другога боку, яшчэ магутнейшы расейскі імперыялізм не намерваліся паслабляць свайго панаваньня над беларускім народам.

⁶ А. Навіна, *На дарозі да новага жыцця*, у: „Маладая Беларусь”, сшытак 1, Пецярбург 1912, с. 11-36.

⁷ Тамсама, с. 15.

Сапраўднае беларускае нацыянальнае адраджэнне прыпала на пачаток XX ст. і праявілася найпрыгажэй у такіх фактах, як: узнікненне беларускай выдавецкай суполкі ў Пецярбурзе, пакліканне да жыцця „Нашай Долі” і „Нашай Нівы”, а таксама прабуджэнне беларускай сьвядомасці сярод студэнтаў беларусаў, сярод беларускіх настаўнікаў, духавенства і сярод беларускага сялянства. Асабліва высока паставіў Антон Навіна ролю і значэнне „Нашай Нівы”. Характарызуючы гэты часопіс, публіцыст напісаў:

„Мэтай сваёй «Наша Ніва» назначыла: працаваць дзеля культурнага і эканамічнага падняцця Беларускага краю і народу, разьвіваць у беларусаў нацыянальную сьвядомасць, будзіць пачуццё грамадзянскай і чалавечай годнасці і, крэпка злучышы ўвадно разьдзеленыя рэлігіяй дзьве часткі беларусаў – католікоў і праваслаўных, разьвіваць нацыянальную душу беларускага народу. Патрэба газэты, у каторай і народ мог бы падаваць свой голас, была ўжо дужа вялікая і «Наша Ніва» зразу пайшла ў народ і дайшла да яго. Пад той час ужо ішла сур’ёзная праца ў галавах больш жывых і разьвітых сялян: у душы беларуса, – каторы, жывучы гэтулькі часу паднявольным жыццём, прывык ужо глядзець на сябе самога як на нейкае ніжэйшае стварэнне, – цяпер усё болей і болей расьце сьвядомасць, што астаючыся беларусам ён не перастаў і не перстане быць чалавекам, як усе. Кніжка, газэта ў роднай мове – гэта ўжо не забава, а канечная патрэба. Ён сам пачаў голасна выказваць свае думкі «простымі» словамі – ад сэрца, пачаў выкладаць іх на паперу. І вось мала-па-малу «Наша Ніва» становіцца быццам люстрам, у каторым адбіваецца ўсё крапчэй беларускі нацыянальны рух»⁸.

Даследчык зьвярнуў увагу на тое, што беларускае нацыянальнае адраджэнне праявілася ня толькі ў беларускім публіцыстычным і літаратурным слове, але таксама ў многіх іншых мастацкіх і грамадзка-палітычных формах.

Разглядаючы гэтае пытаньне, Антон Навіна адзначыў, між іншым, тое, што ўжо на пачатку XX ст. узніклі ў многіх гарадох Расейскай Імпэрыі беларускія выдавецкія суполкі. Характарызуючы гэтую цікавую зьяву, Антон Навіна напісаў:

⁸ Тамсама, с. 22-23.

„Поруч з выдавецтвам «Наша Ніва» і пецярбургскай суполкай «Загляне сонца і ў нашэ ваконца» над павелічэннем беларускага кніжнага багацця працуюць яшчэ: у Мінску – суполка «Мінчук», у Вільні – «Наша Хата» і выдавецтва «Полачанін» і «А. Грыневіч». За пяць гадоў яны разам надрукавалі каля 200 тысяч экзэмпляраў кніжак усякага гатунку: ёсьць тут і літаратурныя творы, і школьныя кніжкі, і практычныя, і гаспадарскія, і нават гісторычныя. Як мы палічылі, у год ідзе да народу каля 25 тысяч экзэмпляраў уселякіх выданьняў. Дзе-не-дзе закладаюцца беларускія бібліятэчкі, школы з навукай па беларуску (неоффіцьяльна). Атрымаўся нават і вучыцельскі журнал (у расейскай мове) – «Белорусский Учитель», але на другім нумэры скончыў сваё жыццё».

У 1910 і 1911 гаду беларускі нацыянальны рух далей разрастаецца і ў шыр, і ў глыб. Гэтыя гады прынясьлі з сабой нараджэнне беларускага народнага тэатру, народных хораў. У Вільні, Гродні, Слуцку, Капылі, Полацку, Дзісьне, Давід-Гарадку, Пецярбурзі, Варшаві і т. д. пазакладаліся драматычныя гурткі і хоры, каторыя робяць публічныя вечарыні, ставяць п’есы ў беларускай мове, пяюць народныя песні, скачуць танцы беларускія. У тым-жэ часі бачым зачаткі беларускай драматычнай літаратуры – арыгінальнай і перакладзенай з чужых моў. Збіраюцца, апрацоўваюцца і выдаюцца песні беларускага народу, а іх мотывы служаць тэмамі для вялікіх музыкальных твораў пакуль-што ўшчэ чужых кампазытараў.

У апошнім 1911 гаду справа тэатру становіцца ўжо на мацнейшы грунт. З вясны ў Вільні аткрыўся беларускі клуб пад названнем «Беларускі Музыкальна-Драматычны Кружок», каторы і працуе над разьвіццём беларускага тэатру, песні, музыкі, танцу. Поруч з гэтым залажыўся аб’езны тэатр пад загадам Ігната Буйніцкага, каторы ў летку аб’ехаў каля 15 мястэчак у Віленскай, Мінскай і Вітэбскай губэрні, падыймаючы скрозь беларускі дух, будзячы нацыянальную сьвядомасць»⁹.

Характарызуючы першапачатковы перыяд беларускага нацыянальнага адраджэння, Антон Навіна зьвярнуў увагу на тое, што раней з прычыны ўсенароднае беларускае цемры і адсутнасці беларускай нацыянальнай асветы сапраўдныя беларускія дзеячы не былі ў стане гаварыць, а тым болей пісаць пра свае крыўды, пра свае патрэбы ды імкненьні на роднай мове. Гаварылі пра гэта альбо

⁹ Тамсама, с. 23-24.

прадстаўнікі суседніх народаў, альбо рэдкія беларусы, якім удалося вырвацца зь сялянскай нядолі й атрымаць адукацыю, як правіла, на расейскай альбо польскай мовах, і таму гэты тып дзеячоў, пішучы пра Беларусь і беларусаў, адклікаўся да суседніх моваў. Паводле Антона Навіны, гэты этап беларускага нацыянальнага адраджэння ў пэрыяд „Нашай Нівы” ўсё выразней заканчваўся, і ўсё большая пляяда беларускіх дзеячоў зьвязталася да беларускай нацыі ў яе роднай мове. Разглядаючы гэтае пытаньне, дасьледчык, між іншым, напісаў:

„Калі беларускі нацыянальны рух толькі пачынаўся, гэта быў рух чыста сялянскі: васьмімільённая мужыцкая грамада першы раз падала свой голас, пачала сама гаварыць аб сабе і аб сваіх справах, выказваючы свае думкі так, як было найлягчэй – у роднай беларускай мове. За беларусаў лішне ўжо доўга гаварылі другіе: або зусім чужыя людзі, або тыя сыны беларускай вёскі, каторыя «выйшлі ў людзі» і на сваіх сермяжных братаў глядзелі зверху. Ведама, ні адныні другіе не маглі перэказаць таго, што думае і чаго хочэ народ: яны або ніколі не зналі беларускага сялянства, як ніжэйшага, «простага» стану, або так ад яго далёка адыйшліся, што перасталі разумець людзей, між каторымі ўзрасталі змалку. Затое ўсе шчырыя дэмократы горача віталі прабуджэньне вёскі й сталі працаваць над тым, каб ёй лягчэй было выказаць усё, што праз доўгіе гады было зачынена ў галавах сялянства цёмнай і беспраўным палажэньнем. Пачалася работа над разьвіццём «простаў» мовы, каб беларус мог гаварыць аб усім па беларуску: гэта – найлепшы спосаб выказваць свае думкі.

Простыя, шчырыя словы народу маюць у сабе такую сілу, што прамаўляюць да душы і сэрца кожнага, хто не загубіў здольнасці разумець чужы боль і горэ, чужую душу. І вось зазнаная, абкіданая пагардай і абсьмеяная родная мова разам зрабілася дарагой і мілай сэрцу ня толькі селяніну-земляробу, але і яго сыну інтэлігенту»¹⁰.

Наступным вельмі важным пытаньнем, якое закрануў Антон Навіна, было пытаньне, зьвязанае з нараджэньнем беларускай нацыянальнай інтэлігенцыі. Паводле дасьледчыка, якраз гэтая грамадзкая праслойка – разам зь беларускай моладзью – павінна ўскласці на свае сэрцы, розумы й рукі цяжар, зьвязаны зь беларускім нацыянальным адраджэньнем.

¹⁰ Тамсама, с.26.

Антон Навіна заняўся таксама паставай рэлігійных канфэсіяў у дачыненні да ідэі адраджэння Беларусі. Разглядаючы гэтае надзвычай важнае пытаньне, дасьледчык зьвярнуў увагу на традыцыйную залежнасьць праваслаўнага духавенства ад сьвецкай улады, якая была арганічна зьвязаная з расейскім самадзяржаўем і царызмам. Антон Навіна меў, несумненна, рацыю, калі сьцьвярджаў, што нават тыя праваслаўныя маладыя сьвятары, якія адносяцца да беларускасці спрыяльна й прыхільна, ня будуць у стане супрацьставіцца праваслаўнай герархіі, якая ў далейшым цьвёрда стаіць на грунце расейскага самадзяржаўя. Разглядаючы гэтае пытаньне, Антон Навіна напісаў:

„Не кажучы многа аб нацыянальна сьведомых інтэлігентах – асобах сьвабодных профэсій і т.д., бо іх ешчэ надта мала, мы зьвернемся да духавенства, каторае ў беларускай вёсцы мае дужа вялікую вагу.

Трэба сказаць, што праваслаўных сьвяшчэнікаў так крэпка дзержаць у сваіх руках вышэйшыя духоўныя ўласьці, такую сілу мае над імі сьвецкая адміністрацыя і правыя арганізацыі, што нават тыя, каторыя шчыра спагадаюць беларускай справе, баяцца паказаць гэта чым-небудзь рэальна. Дый прыток маладых сьвяшчэнікаў, у каторых нацыянальная сьведомасьць прабудзілася ешчэ ў сэмінарыі, апошнімі гадамі неяк затрымаўся: усё болей сьведомьне, болей жывыя і энэргічныя вучні, скончыўшы сэмінарыю, ня хочуць ісьці ў сьвяшчэнікі, а едуць у ўнівэрсытэты. Нягледзячы на ўсё гэта, чарнасоценцы на Кіеўскім з'ездзе ў 1909 гаду зусім сур'эзна падымалі праект, каб усіх сьвяшчэнікаў с «тутэйшых» людзей перавадзіць з Беларусі ў цэнтральныя губэрні, а на іх месцы прысылаць сьвяшчэнікаў – вэлікарсаў, бо месцовыя не надта энэргічна працуюць дзеля «абрусеньня» краю!»¹¹.

Несумненна, беларускі публіцыст меў рацыю і ў тым фрагманце артыкулу, у якім падкрэсьліваў, што намнога больш спрыяльную ў адносінах да ідэі беларускага адраджэння пазыцыю займала беларускае каталіцкае духавенства, якое перадусім брала прыклад з патрыятычнай паставы літўскага духавенства, што актывна ўключылася ў працэс літўскага нацыянальнага прабуджэння. На думку

¹¹ Тамсама, с.26-27.

Ангон Навіны, беларускія каталіцкія сьвятары, асабліва маладыя, усё акгьўней будуць дапухацца да беларускага нацыянальнага руху. Дасьледчык напісаў на гэтую тэму наступнае:

„Лепей стаіць справа з каталіцкім духавенствам. Ці тут літоўскія ксяндзы даюць добры прыклад, ці каталіцкія духоўныя ўласьці ўмеюць глядзець уперод – у будучыну – далей за праваслаўных, трудна напэўна сказаць. Адно толькі бачым: між маладымі ксяндзамі (асабліва ешчэ вучашчыміся), каторыя выйшлі з вёскі і не адарваліся ад яе зусім трапляюцца усё болей і болей сьведомых беларускіх патрыотаў. Дзе не-дзе – часта пад страхам свайго бліжэйшага начальства – яны ўжо пачалі ў касьцёлі гаварыць казаньня па беларуску, выдаюць катэхізмы і рэлігійныя кніжкі ў беларускай мове і т. д. Усё гэта – ксяндзы-народнікі, людзі, каторыя скрозь свае рэлігійныя справы і ідэі ўмеюць бачыць жывы народ; гэта – ксяндзы-грамадзяне свайго краю. Але поруч з імі ў каталіцкім духавенстве ёсьць ешчэ другі кірунак: прэстаўнікі яго, пачынаючы ад быўшага Віленскага біскупа барона Роопа глядзяць на беларускую мову толькі як на спосаб шырэння ў народзі сваіх думак. Такіх дальназоркіх палітыкоў, аднак мала: на Беларусі пераважаюць дагэтуль ксяндзы-палякі і польскі нацыяналізм іх не дапускае нават думкі, каб працуючы для каталіцызму, духавенство карысталася беларускай мовай, паддзержваючы такім спосабам несымпатычны для палякаў беларускі нацыянальны рух”¹².

Шукаючы ў беларускіх сацыяльных праслойках і прафэсіях не толькі прыхільнікаў, але й ворагаў нацыянальнага адраджэньня, Ангон Навіна зьвярнуў увагу на тых беларусаў-рэзэгатаў, якія цалкам запрадаліся чужым народам, чужым мовам і чужым нацыянальным інтарэсам. Дасьледчык назваў каля дзесяці расейскамоўных і польскамоўных часопісаў, якія акгьўна імкнуліся да кампраметаваньня беларускага нацыянальнага адраджэньня ды поўнай дэнацыяналізацыі беларусаў. Ангон Навіна зьвярнуў увагу на тое, што ў гэтых варожых для беларусаў і беларускасьці выданьнях працуе й дзейнічае многа беларусаў, якія рашуча супрацьстаўляюцца беларускай нацыянальнай сьведомасьці ды ідэі беларускага нацыянальнага адраджэньня. Да такіх часопісаў Ангон Навіна залічае: часопіс „Кресьціянін”, „Белорусская жизнь”, „Северо-западная жизнь”, „Бело-

¹² Тамсама, с. 27.

русское общество”, „Белорусский клуб”, а таксама такія польскія часопісы, як: „Przyjacieł”, „Jutrzenka”, „Dwa grosze”. Паводле Ангона Навіны, расейскамоўныя часопісы імкнуцца да поўнай русыфікацыі Беларусі, а польскамоўныя – да яе папанізацыі.

Вельмі важнай справай, якой зацікавіўся Ангон Навіна ў сваёй публікацыі, стаў ідэя ўвядзеньня беларускай мовы ў школьную сыстэму, а таксама ў праваслаўныя й каталіцкія сьвятарыні. Несумненна, дасьледчык меў поўную рацыю, лічачы, што прысутнасьць беларускай мовы ў працэсе школьнага навучаньня ды яе дамінацыя ў царкоўных і касьцельных рытуалах магла б адыграць вырашальную ролю ў працэсе беларускага нацыянальнага адраджэньня. Ангон Навіна падкрэсьлівае, што без нацыянальнай школы ня можа быць гутаркі аб нармальным функцыянаваньні нацыянальнай сьведомасьці й дзейнасьці нацыянальных установаў ды структур. Паводле дасьледчыка, царскі ўрад даўно зразумеў гэтую элемэнтарную праўду й таму заўсёды паслядоўна змагаўся зь ідэяй увядзеньня ў школьніцтва на Беларусі беларускай мовы, падмяняючы яе расейскай мовай, якая прычынялася да русыфікацыі беларускіх дзяцей і беларускай моладзі. Разглядаючы гэтае пытаньне, дасьледчык напісаў:

„Офіцьяльна ўжываць у школе беларускую мову забаронена. І покуль беларусы не дачэкаюцца такога часу, калі ў Думе падымуць свой голас і здолеюць цьвёрда пастаяць за беларускую школу іх нацыянальна сьведомья прэстаўнікі, дадуць як навучаньне па беларуску ў народных школах, так і адкрыцьцё прыватных беларускіх школ ня можа ісьці правільна і шырока, а будзе адбывацца патайна. Гэта – адна з найвялікшых перашкод, якая ляжыць на дарозі беларускага нацыянальнага адраджэньня, але яна так моцна зьвязана з нашым палітычным палажэньнем, што толькі з грунтоўнай пераменаў палітычнага «курсу» можна будзе яе пазбыцца. А покуль-што дробныя ручайкі нацыянальнай сьведомасьці цекучы ў народную школу доўгай абходнай дарогай”¹³.

Чарговай праблемай, якой заняўся Ангон Навіна, была праблема ўвядзеньня беларускай мовы ў Праваслаўную Царкву й Каталіцкі Касьцёл. Несумненна, беларускі публіцыст меў рацыю ў той момант,

¹³ Тамсама, с. 30.

калі сьцьвярджаў, што беларускае кат апіцкае духавенства знаходзілася ў намнога лепшай сытуацыі, чым духавенства праваслаўнае, хаця б з тае прычыны, што магло браць прыклад з паставы літвушкага кат апіцкага духавенства, якое актывна ўключылася ў працэс літвушкага нацыянальнага адраджэння. На думку Антона Навіны, беларускія кат апіцкія сьвятары, асабліва маладыя, усё шырэй будуць уключацца ў працэс беларускага нацыянальнага руху. Ацэньваючы гэтую пытаньне, Антон Навіна напісаў:

„Цяпер зьвернемся да справы завядзеньня беларускай мовы ў цэркві і касьцёлі. Кажучы аб цэркві, мы спатыкаемся таксама з перашкодамі, каторыя залежаць ад агульнай «палітыкі». За тое ў каталіцкім касьцёлі «палітыка» ўраду мае шмат меншую вагу: тутака духавенства, калі-б хацела, магло-бы багата зрабіць, але бяда ў тым, што яно – ня лічачы тых маладых ксяндзоў-народнікаў, аб каторых мы казалі вышэй, – скоса паглядае на беларускі нацыянальны рух. Агульна кажучы, справа беларускай мовы не такая простая, як на першы погляд здаецца, і да яе прыступіць трэба дужа асьцярожна і добра ўсё абдумаўшы. Гэтым і тлумачыцца факт, што беларусы ў змаганні за правы да сваёй мовы ў касьцёлі не пайшлі тэй дарогай, якой з самага пачатку літвушкага руху ішлі і йдуць іх суседзі літвыны»¹⁴.

Антон Навіна лічыць, што праблема ўвядзеньня беларускай мовы ў сьвятані ёсьць праблемай вельмі складанай і цяжкай, але, нягледзячы на гэтыя цяжкасьці, толькі шырокая прысутнасьць беларускай мовы ў рэлігійным жыцці можа захаваць нацыянальную еднасьць беларусаў католікаў і праваслаўных ды стварыць спрыяльныя ўмовы для беларускага нацыянальнага адраджэння. Пасьля дэталевага разгляду ўсякіх аспектаў пашырэння ўплываў беларускай мовы ў розных сферах грамадзкага жыцця на Беларусі, дасьледчык канклюдуюе:

„На нашу думку тутака трэба ісьці двума дарогамі: праз самы народ і праз духавенства. Трэба старацца, каб жаданьне правоў для роднай мовы ў касьцёлі шырэй збудзілася ў народных масах, каб увесь народ сам пачаў голасна іх дамагацца. Грунт для гэтага прыгатаўляе агульна-беларуская работа; сяўба на ўзаранай раллі – гэта

¹⁴ Тамсама, с.30.

павіннасьць нацыянальна-сьведомога духавенства, у тым ліку і тых ксяндзоў-народнікаў, кадры каторых ужо набіраюцца. Споўніць гэту павіннасьць народ наш мае права вымагаць ад духавенства як ад людзей і грамадзян, сьноў Зямлі Беларускай, нягледзячы на ўсе перашкоды, якія стаўляе польскі нацыяналістычны клір, або Сьнод, або йшчэ хто іншы»¹⁵.

З прыведзеных цытатаў адназначна вынікае, што Антон Навіна меў, несумненна, рацыю, калі, марачы пра шырокае і глыбокае беларускае адраджэнне, разьлічваў на школьніцтва і дзьве вядучыя рэлігійныя канфэсіі. Дасьледчык гэты зусім правільна трактаваў настаўнікаў і сьвятароў як свайго роду місіянераў, якія здольныя павесці за сабою шырокія народныя масы па шляху беларускага нацыянальнага рэнэсансу.

Зусім умагывавана і правамерна дасьледчык даказвае, што цёмны беларускі праваслаўны селянін паверыў царкве, што ён расеец, а беларус-католік паверыў касьцёлу, што ён паляк. Разглядаючы гэтую пытаньне, Антон Навіна піша:

„Беларускі селянін, не разумеючы чым каталіцтва розніцца ад правастаўя, крэпка верыць, быццам каталіцтва – гэта польская вера, правастаўе – расейская. І ня дзіва: у цэркві ён прывык чуць расейскую мову, у касьцёлі – польскую, сваёй жэ роднай, беларускай, ня чуе ні тут, ні там. Палітыка ўраду і духавенства зрабіла тое, што два зусім розныя паняцьця – рэлігія і нацыя – у галаве беларуса зьліваюцца ў вадно. «Паляк» і «каталік» для яго такія самыя сынонімы як «рускі», «расеец» і «правастаўны»¹⁶.

Антон Навіна ўважае, што таякія формы аргумэнтацыі і агітацыі праваслаўнага і католіцкага духавенства паставілі пад пагрозу існаваньне беларускай маналітнай нацыі ды стварылі падставы і пэрспэктывы поўнага далучэння праваслаўных беларусаў да расейскага народу, а беларусаў-католікаў да польскай нацыі. Натуральным вынікам таякіх працэсаў ставілася б поўная ліквідацыя беларускае мовы, бо, сіпаю рэчаў, русьфікаваны беларус успрыняў бы як сваю ўласную

¹⁵ Тамсама, с.33.

¹⁶ Тамсама, с.31-32.

расейскую мову, а спалянзаваны беларус трактаваў бы як родную мову польскую.

Кіруючыся гарачым беларускім патрыятызмам і разьлічваючы на беларускае адраджэньне, Антон Навіна шчыра верыў, што знойдуцца ў беларускім народзе патрыятычныя сілы, якія супрацьстаяць гэтым згубным працэсам, аслабляць экспансыўную дзейнасьць Праваслаўнай Царквы і Каталіцкага Касьцёла, спалучаць у адну цэласць беларусаў праваслаўных і беларусаў-католікаў, зашчэпаць ім нацыянальную сьвядомасьць, дзякуючы чаму беларусы, незалежна ад свайго веравызнаньня, цвёрда стануць на грунце адзінай беларускай ідэі, і Беларусь зойме годнае месца сярод вольных і дэмакратычных народаў сьвету. Аналізуючы гэтае пытаньне, Антон Навіна напісаў:

„Здаецца, варункі жыцьця беларусаў павінны былі ў канцы зусім разьдзяліць гэты народ на дзьве часьці павэдлуг рэлігіі з тым, што каталікі і па мове і па культуры зрабіліся б па праўдзі палякамі, правастаўныя – расейцамі, зьліўшыся зь вялікарускім народам. Гэтак яно напэўна і было-бы, каб не нарадзіўся беларускі нацыянальны рух”¹⁷.

Паводле Антона Навіны, высокую адраджэнскую ролю павінна ўзяць на сябе беларуская сьвядомая інтэлігенцыя, якая, кіруючыся гістарычнай місіяй і валодаючы адпаведнымі ведамі й аргумэнтамі, ёсьць у стане пераканаць беларуса, што ягоная рэлігія не акрэсьлівае яго нацыянальнасьці ды што, будучы праваслаўным ці католікам, не становіцца ён ні расейцам, ні палякам, але застаецца карэнным беларусам.

Варта задумацца, ці гісторыя пацьвердзіла спадзяваньні Антона Навіны ды ці ягоныя канцэпцыі мелі які-колечы практычны ўплыў на лёсы беларускага адраджэньня. На так пастаўленае пытаньне нельга даць адназначнага адказу. Няма аднак сумневаў, што ідэі Антона Навіны, згодныя, зрэшты, поўнасьцю зь ідэаламі й праграмай „Нашай Нівы”, у значнай ступені прычыніліся да разбуджэньня беларускага народу, хаця не разбудзілі яго поўнасьцю. Несумненна, пад уплывам „Нашай Нівы”, Антона Навіны й Вацлава Ластоўскага

ўфармавалася плеяда такіх каталіцкіх ксяндзоў, як: Казімір Сваяк (Канстанцін Стэповіч), Андрэй Зязюля (Астрамовіч), Янка Быліна (Семашкевіч), Адам Станкевіч, Язэп Германовіч, Леў Гарошка, Часлаў Сіповіч, якія сталіся беларускімі паэтамі, празаікамі й публіцыстамі, дасьледчыкамі й выдаўцамі ды выдатнымі арганізатарамі беларускага нацыянальнага жыцьця як на Радзіме, гэтак у выгнаньні й на эміграцыі. Некаторыя з гэтых асобаў, нягледзячы на тое, што папалі ў савецкія канцлягеры, не адракліся ад беларускасьці.

Вялікую ролю ў змаганьні за нацыянальную сьвядомасьць беларусаў і адраджэньне краіны адыгралі такія рэлігійныя часопісы, як: „Беларуская Крыніца”, „Крыніца”, „Да злучэньня”, „Божым Шляхам”, якія таксама ўзьніклі й дзейнічалі як свайго роду адгасьсе нацыянальных спадзяваньняў ды ідэалаў Антона Навіны. Аднак усе гэтыя высакародныя намаганьні не давалі да поўнай перамогі беларускага нацыянальнага адраджэньня. Сёньня, больш за 90 гадоў пасля публікацыі артыкулу Антона Навіны *На дарозі да новага жыцьця*, бачым, што беларусы-католікі й беларусы-праваслаўныя надалей знаходзяцца пад вялікім уплывам польскай і расейскай нацыянальнай сьвядомасьці ды што ў іхнім штодзённым жыцьці дамінуе польская й расейская, а не беларуская мова. Тое самае датычыць беларускай мовы ў школах. Толькі невялікі адсотак беларускіх дзяцей і моладзі вывучае родную мову. І ўсё ж такі, нягледзячы на няўдачы ў працэсе беларускага нацыянальнага адраджэньня, нельга не заўважыць, што легуцены і надзеі такіх людзей, як: Антон Навіна, Вацлаў Ластоўскі, Браніслаў Эпімах-Шыпіла ці Браніслаў Тарашкевіч надалей засталоўца яскравымі промнямі ў беларускай цэнтры.

З цэласьці публікацыі *На дарозі да новага жыцьця* адназначна вынікае, што яе аўтар, Антон Луцкевіч (Антон Навіна) быў бадай што найвыдатнейшым знаўцам беларускай грамадзкай і нацыянальнай беларускай рэчаіснасьці пачатку ХХ ст. і што фармуляваньня ім аналізы, погляды й прапановы нястрацілі свайго глыбокага сэнсу й актуальнасьці і аксама ў сёньняшні час.

¹⁷ Тамсама, с.32.